

Hodnotové ukotvení sociálního prognózování

Stat' rozebírá možné přístupy k identifikaci a uplatnění hodnotových východisek v sociálním prognózování. Zobecněním zkušeností z práce Centra pro sociální a ekonomické strategie FSV UK a s využitím mezinárodních inspirací dospívá k závěru, že kritérium kvality a udržitelnosti života a jeho ekonomická, sociální, environmentální a bezpečnostní dimenze poskytují solidnější základ pro hodnotové ukotvení sociálních prognóz, vizí a strategií, než by tomu bylo v případě dosud často užívaného indikátoru – hrubého domácího produktu.

Klíčová slova: sociální prognózování, kritéria, hrubý domácí produkt, kvalita života, udržitelnost života

Martin Potůček

Centrum pro sociální a ekonomické strategie, Fakulta sociálních věd, Univerzita Karlova

Obdrženo redakcí: 13. 6. 2011

Přijato k publikování: 14. 11. 2011

Value anchorage of social forecasting

The article discusses the possible approaches to the identification and application of value foundations in social forecasting. Generalization of the Centre for Social and Economic Strategies' work experience, and the use of international inspiration enable to conclude that the criterion of quality and sustainability of life, with its economic, social, environmental and security dimension, provide a more solid basis for social forecasts, visions and strategies than was the case with hitherto frequently used indicator - gross domestic product (GDP).

Key words: social forecasting, criteria, gross domestic product, the quality of life, sustainability of life

Martin Potůček

Centre for Social and Economic Strategies, Faculty of Social Sciences, Charles University in Prague

Received: 13. 6. 2011

Accepted for publishing: 14. 11. 2011

Sociální prognózování se nemůže obejít bez hodnotového ukotvení svých výpovědí o možných budoucnostech. Hodnotová východiska ujasňují kritéria, o která prognostici opírají svá hodnocení toho, co bylo, je, a co by mohlo být dobré pro společenství, k němuž své prognózy vztahují. Nutně tedy vstupují na pole zájmů, voleb, alternativ – a je vždy lepší, pokud tak činí vědomě, pokud otevřeně deklarují svá hodnotová východiska, toto své kritériální ukotvení.

Vytváření a rozvíjení kritériálních základů prognostické práce ovšem patří k nejobtížnějším výzvám, před nimiž sociální prognostika stojí. Je užitečné se jim věnovat již v přípravné fázi prognózování – a posléze samozřejmě i v okamžiku, kdy prognostici seznamují s výsledky své prognostické činnosti aktéry – politiky, úředníky, další odborníky, novináře, zainteresovanou veřejnost. O co opírat soudy, že jedna společnost je lepší, úspěšnější než jiná? Případně, jak rychle se život v ní zlepšuje (případně stagnuje nebo se i zhoršuje) ve srovnání s minulostí? Také odpovědí na tuto otázku se nabízí celá řada.

Kvalita života, hospodářský růst a udržitelný rozvoj

V Centru pro sociální a ekonomické strategie FSV UK jsme se hned od našeho vzniku v roce 2000 inspirovali texty mnoha autorů upozorňujících na meze živelného vývoje lidské civilizace, na nemožnost pokračovat donekonečna ve vyčerpávání neobnovitelných zásob surovin a energie a v znečišťování biosféry, na neudržitelnost nekontrolovaného růstu rozdílů v přístupu ke zdrojům bohatství a blahobytu jak v rámci jednotlivých společností, tak i v planetárním měřítku. Další inspirace pro svou práci jsme hledali tam, kde se rozvíjejí systematické úvahy o kvalitě života lidí. Nemohli jsme ovšem

pominout ani podstatný aspekt hýbající soudobými společnostmi – jejich hospodářský růst. V naší první práci zabývající se touto problematikou (Vize 2001) tedy vykrystalizoval závěr, že v obecné rovině nelze opomenout přinejmenším tři kritéria, jejichž relevance vyplývá jak z mnoha odborných reflexí společenského pohybu, tak z obsahu dokumentů řídící praxe na národní i evropské úrovni a také z empirických výzkumů zkoumajících postoje občanů České republiky: kvalitu života, hospodářský růst a udržitelný rozvoj.

Kvalita a udržitelnost života

V dalších souhrnných prognostických studiích (Potůček a kol. 2002, Zpráva o lidském rozvoji 2003, Potůček a kol. 2005) a následně ve shrnutí teoretických východisek pro realizaci strategických voleb (Potůček, Musil, Mašková 2008) jsme tuto úvahu postupně rozpracovali až k návrhu jednoho obecného kritéria – kvality a udržitelnosti života. Kvalitu života a jeho udržitelnost považujeme za základní referenční kritéria, ke kterým lze vztahovat dosavadní vývojové trendy české společnosti, a také za rámec pro hodnocení postavení země v kontextu ostatních zemí. Současně je chápeme i jako podstatná kritéria pro strategické uvažování o dalším možném a žádoucím rozvoji společnosti.

Kvalita života představuje široký koncept popisující objektivní životní situaci lidí – a současně jejich subjektivní vnímání této situace. Jde o multidimenzionální kategorii zahrnující všechny podstatné charakteristiky individuálního lidského života, které vypovídají o celkové úrovni blaha (well-being) jednotlivců žijících ve společnosti. Kvalitu života ovšem vztahujeme nejen k souhrnu jedinců dané

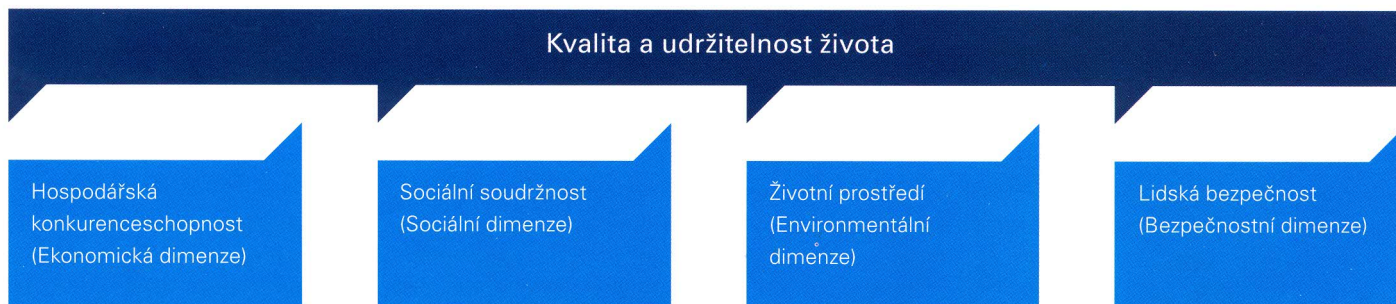
společnosti: její součástí jsou i charakteristiky dané společenskou (institucionální, ekonomickou, politickou, kulturní) genezí životních podmínek lidí. Například už druhý srovnávací výzkum kvality života občanů všech členských zemí Evropské unie podrobně vypovídá o objektivních podmínkách a subjektivním hodnocení jejich životních podmínek (Second 2009). Porovnává příjem, životní úroveň, míru deprivace, celkovou spokojenost se životem, zaměstnání, způsob, jakým lidé rozdělují svůj čas mezi práci a rodinu, bydlení a okolí bydliště, zdraví a péči o něj, či kvalitu veřejných sociálních služeb, jako je sociální zabezpečení, vzdělávání a veřejná doprava. Dokáže porovnat i míru důvěry k ostatním lidem či k politickým institucím nebo míru pocítovaného napětí mezi různými sociálními skupinami. Výsledky tohoto výzkumu (ale i údajů z mnoha dalších šetření) lze bezprostředně uplatnit k posouzení kvality života obyvatel příslušné země v mezinárodním porovnání.

Pojem kvality života vztahujeme především k životním podmínkám současníků, zatímco pojem udržitelnosti nelze na poli vědy vztahovat k osudu smrtelných jednotlivců; promítáme jej do horizontu života budoucích generací. Váže se na budoucnost celého lidstva a jeho životních podmínek. Lze přitom orientačně vyjít z normativního požadavku, aby současná kvalita života nebyla dosahována na úkor kvality života příštích generací. Ten lze dokonce parafrázovat maximou, že není kvality života bez udržitelnosti a udržitelnosti života bez kvality...

Vztah kvality a udržitelnosti života si lze představit na hypotetickém příkladu chování skupiny lidí na malém ostrově zcela odloučeném od zbytku civilizace. Tito lidé mohou výrazně zvýšit kvalitu svého života v přítomnosti neomezovanou spotřebou všech dostupných zdrojů (především rostlinného, živočišného a minerálního původu), nicméně s fatálními důsledky pro možnost svého přežití v dlouhodobé perspektivě (především v důsledku vyčerpání vitálně důležitých rostlinných a živočišných druhů). Nebudou-li tedy schopni omezit svoji spotřebu v současnosti tak, aby nepodřadili reprodukční schopnost prostředí, v němž žijí, jejich malá ostrovní civilizace se tím sama v blízké či vzdálenější budoucnosti odsuzuje k zániku.

Myslitelé, kteří promýšlejí osudy lidstva hluboko a do všech důsledků, docházejí k závěru, že pojem udržitelnosti života nemůžeme vztahovat jen na náš druh. Jeden z nich zformuloval nauku úcty k životu – rozuměj ke všemu živému na naší planetě (Schweitzer 1974). Ve smyslu jeho nauky se lidstvo chová nejen neeticky, ale i nerozumně, je-li v důsledku jeho aktivit systematicky likvidována stále rostoucí část dosud existujícího, v evoluci stamilióny let povstávajícího, genofundu zemské biosféry. Ke stejnému znepokojivému závěru dospívá i Šmajš (2009).

Obrázek 1: Kritérium kvality a udržitelnosti života a jeho dimenze

Zdroj: CESES FSV UK

Na konkrétnější úrovni, na níž se už vedou bezprostřední boje o podíl na moci a zdrojích mezi jednotlivými aktéry, se prosazují hlavně čtyři kritéria.

Převážnou část dvacátého století charakterizovala politická utkání ekonomické konkurenceschopnosti a sociální soudržnosti a lze předpokládat, že i v našem století bude toto soupeření pokračovat. Ralf Dahrendorf formuloval hypotézu, že v soudobých společnostech dochází k posunu od *ligatures* k *choices*. Podle ní mají lidé – především ve vazbě na růst svého materiálního životního standardu – větší možnosti svobodné volby, nicméně platí za to oslabováním podpůrných sociálních vazeb (především, nikoliv však výlučně, rodiny). Tato hypotéza předpokládá jistou míru vylučování mezi souhrnným ekonomickým výkonem dané společnosti na jedné straně a mírou její sociální soudržnosti na straně druhé (Dahrendorf 1985). I když výkon světového hospodářství a s ním i produkce zboží a služeb rostou, zároveň se rozevírají jak nůžky mezi bohatými a chudými zeměmi, tak i mezi chudými a bohatými lidmi uvnitř nich. Také v rozvinutých zemích přibývají sociální problémy, jako jsou chudoba, nezaměstnanost (především mladých), stárnutí populace či vyrovnávání se s narůstajícím počtem imigrantů pocházejících z jiných kulturních prostředí. Sociální soudržnost těchto společností klesá.

Velkým tématem současnosti – a ještě více budoucnosti – je i pokračující degradace životního prostředí, kořistnický způsob, jímž přistupujeme k přírodním statkům. Dnes už jen málokdo zpochybňuje, že náš způsob života je životem žitým na úkor budoucích generací.

S kvalitou a udržitelností života souvisí i to, že se v oblasti bezpečnosti formuje nový koncept lidské bezpečnosti (*human security*). Jedná se o hledání takové podoby bezpečnosti, v níž „jde o lidi“ (*“security as though people mattered”*). Všechny varianty konceptu lidské bezpečnosti se shodují na principu, že primárním cílem je ochrana člověka, jeho lidských a občanských práv. Shoda už nepanuje v tom, před kterými ohroženími má být člověk bráněn a chráněn. Zastánci širokého pojetí sem zahrnují také hlad, nemoci a přírodní katastrofy, neboť ty zabíjejí mnohem více lidí než ozbrojené konflikty, genocidy a terorismus dohromady. Naopak užší pojetí se soustřeďuje na ochranu před násilím; nicméně i ti, kteří toto pojetí prosazují, uznávají, že tato ohrožení jsou úzce spjata s bídou, nedostatečností státu a vypjatými až extrémními formami sociální, ekonomické a politické nerovnosti, takže ony dva přístupy se nutně nevylučují.

Kritérium kvality a udržitelnosti života jsme se tedy rozhodli specifikovat ve čtyřech základních dimenzích: ekonomické, sociální, environmentální a bezpečnostní. V této souvislosti hovoříme i o pilířích, z nichž kvalita života a jeho udržitelnost vyrůstají. Z hlediska prognostických a strategických úvah mají pochopitelně významné místo i jejich souvztažnosti a vzájemné podmíněnosti.

Naše další analýzy a prognózy, opřené o toto členění pilířů kvality a udržitelnosti života, opíráme o následující předpoklady:

- Může existovat (a často existuje) zřejmý rozpor mezi bezprostředním užitek a dlouhodobým efektem v jednotlivých dimenzích kvality a udržitelnosti života, přičemž jsme schopni daleko lépe vymezit a charakterizovat bezprostřední kvalitu života než jeho dlouhodobou udržitelnost.
- Jednotlivé dimenze se mohou doplňovat, posilovat, ale často si i významně konkurovat, přičemž se společnosti uvnitř zájmově výrazně diferencují v tom, jací aktéři preferují ty či ony z nich.
- Váha, význam těchto čtyř dimenzí se v jednotlivých zemích, v jejich regionech a samozřejmě i v různých sociálních skupinách liší a mění se i v čase.

Jak měřit výkon jednotlivých zemí?

Pro srovnání stupně vyspělosti jednotlivých zemí se užívá zatím stále nejčastěji hrubý domácí produkt (HDP, z angl. GDP – Gross Domestic Product). Takové srovnání implicitně vychází z předpokladu, že čím je země bohatší, tím se jejím obyvatelům žije lépe. To však nemusí vždy odpovídat skutečnosti. Jak ukazuje například nedávný vývoj v Číně nebo v Irsku, překotný hospodářský růst může generovat ekologické, sociální a následně i politické časované bomby, jako je vyčerpávání surovinových zdrojů, rozevírání nůžek mezi chudými a bohatými, krach významných finančních institucí, případně hrozba či posílení totalitarismu apod.

V mezinárodním srovnání, zejména tam, kde do něj vstupují rozvojové země, se užívá indikátoru navrženého OSN a nazvaného Index lidského rozvoje (HDI – Human Development Index). Ten zařazuje mezi dílčí kritéria místo HDP hrubý národní příjem (GNI – Gross National Income), dále střední délku života při narození a úroveň vzdělanosti obyvatelstva dané země. Ani tento indikátor však plně nevyhovoval tam, kde by mělo jít o podrobnější, hlubší a vyváženější posouzení toho, co daná společnost nabízí svým současným obyvatelům, ale i budoucím generacím. Proto se poslední Zpráva o lidském rozvoji opřela o sofistikovanější indikátory. HDI adjustovala podle míry nerovnosti v jednotlivých zemích a sledovala například i míru genderové nerovnosti nebo multidimenzionální index chudoby (Human Development Report 2010).

Podobných souhrnných indikátorů bylo navrženo více. Zahrnují se do nich kromě objektivních ukazatelů například i výzkumy srovnávající subjektivní spokojenost lidí s jejich životními podmínkami jakožto nedílnou součást měření jejich kvality života. K institucionálním průkopníkům tohoto rozšířeného měření kvality života patří v evropském kontextu Evropská nadace pro zlepšování životních a pracovních podmínek se sídlem v Dublinu, systematicky zkoumající kvalitu života v členských i kandidátských zemích EU (<http://www.eurofound.europa.eu/surveys/eqls/2007/index.htm>). V posledních letech se k ní přidala i Organizace pro hospodářskou spolupráci a rozvoj se svým Indexem lepšího života (Better Life Index – <http://www.oecdbetterlifeindex.org>).

Enfant terrible evropské politiky, francouzský prezident Nicolas Sarkozy, ustavil v roce 2008 speciální komisi odborníků vedenou Josephem Stiglitzem. Také tato komise, v níž najdeme i další světově proslulá jména z oblasti sociálních věd, například Kennetha Arrowa, Anthony Atkinsona, Roberta Putnama či Amartyi Sena, vydala zprávu, bojující některé mýty a nutící revidovat tradiční přístupy k měření

ekonomického rozvoje a sociálního pokroku (Report 2009).

Hlavním závěrem, k němuž zúčastnění odborníci dospěli, je, že nejčastěji užívaný indikátor hospodářského a sociálního pokroku – HDP – je pro hodnocení úspěšnosti jednotlivých zemí v mezinárodní soutěži nevhodný. I když uznávají, že vypovídá o hospodářské prosperitě, ukazují, že tak činí skutečně jen hrubě. Souvislost HDP se skutečnou výší zemí spotřebovávaných zdrojů není jednoznačná. Ukazuje to případ Irska, které se v růstu a úrovni HDP vyšplhalo na špici evropských zemí, nicméně v zemi samotné z něj například v roce 2007 zůstalo jen 75 %, zatímco ve Francii 86 % a v USA 89 %. Zbytek, rozdíl mezi hrubým národním produktem a čistým domácím příjmem, odešel jako zisk nadnárodních firem do zahraničí. Právě proto je pro porovnání v rámci HDI, jakož i jiných ukazatelů srovnávajících životní úroveň zemí, používán HDP hrubý národní příjem (GNI), pokud možno doplňovaný dalšími specifitějšími indikátory. Důležitá je tedy informace o skutečně dostupných a využívaných zdrojích. Podstatné je i to, jak se o vyprodukované zdroje nakonec podělí jednotlivé domácnosti – jinými slovy, jak velké jsou rozdíly v jejich majetku, příjmech a spotřebě.

Zpráva označuje za jednu z příčin současné krize to, že jak politici, tak byznysmeni se nesoustředovali na správnou množinu statistických ukazatelů: zatímco HDP v letech 2004–2007 utěšeně rostl, za lesklou fasádou tohoto „růstu“ zrála nejhorší poválečná hospodářská krize. Jaká jsou její zásadní doporučení?

- Posunout důraz z měření produkce k měření kvality života současné a budoucích generací, to jest k širšímu konceptu sociálního pokroku.
- Odlišit kvalitu života současné generace na jedné straně (čerpající zdroje tady a teď) a udržitelnosti života generací příštích (vitálně závislé na zásobách budoucích zdrojů) na straně druhé.
- V měření materiálního životního standardu se přeorientovat z měření produkce na měření příjmu, spotřeby a dostupných zdrojů jednotlivců a domácností. Cesta k hlubší analýze vede přes národní účty, úzce vázané na čistý domácí produkt a reálný příjem a spotřebu domácností. Je přitom žádoucí sledovat nejenom průměry a mediány, ale také situaci na dně a na vrcholu žebříčku příjmů a spotřeby. Nerovnosti v podmínkách lidského života ovlivňují jeho kvalitu u všech sociálních skupin.
- Kvalita života závisí jak na ekonomických zdrojích, tak na dalších zdrojích dobrého života: co lidé dělají a co mohou dělat, jak se cítí, v jakém životním prostředí žijí. Zde vystupují do popředí ty aspekty životních podmínek, které zajišťuje především veřejný sektor: vzdělávání, zdravotní a sociální služby, bezpečí veřejných prostranství, dostupnost bydlení málo majetným spoluobčanům. Podstatným prvkem je také možnost vydělat si na živobytí prací.
- Ve sledování udržitelnosti je nutno měřit zásoby fyzického, přírodního, lidského a sociálního kapitálu.
- I u takových komplexních jevů, jako je kvalita života a jeho udržitelnost, je nutno usilovat o jejich vyjádření v souhrnných indexech. Zároveň je nutno sledovat jejich jednotlivé složky, které mohou pomoci při formování specificky zaměřených veřejných politik.

V závěru komise doporučuje, aby jednotlivé země ustavily kulaté stoly, které by měly diskutovat a posléze doporučit indikátory hospodářského a sociálního pokroku vhodně vypovídající o kvalitě života a jeho udržitelnosti, a iniciovaly doplnění stávajícího statistického sledování o ty položky, které z hlediska strategických potřeb a strategického řízení země doposud scházejí.

Závěr

Navržené kritérium kvality a udržitelnosti života jsme uplatnili v těch našich prognostických výstupech, v nichž šlo o souhrnný pohled na možné budoucnosti České republiky v kontextu globalizace a evropské integrace (srovnej například Potůček a kol. 2002; Zpráva 2003; Potůček a kol. 2005; Potůček, Musil, Mašková 2008; Potůček, Mašková 2009; Potůček a kol. 2011; Klíčová 2011). I když jeho užití není jednoduché a vyvolává řadu otázek, ve svých důsledcích vede k vyváženějšímu pohledu na vývojovou dynamiku země a na její klíčová ohrožení a rozvojové příležitosti než v případě uplatnění jednoduššího a stále populárního, nicméně problematického kritéria hrubého domácího produktu.

Odkazy

- [1] Dahrendorf, R. (1985): Law and Order. London: Stevens and Sons.
- [2] Human Development Report 2010. The Real Wealth of Nations: Pathways to Human Development. 2010. New York: United Nations Development Program.
- [3] Klíčová ohrožení a rozvojové příležitosti rozvoje České republiky do roku 2025. 2011. Praha: CESES FSV UK. Výzkumná zpráva zpracovaná pro Technologické centrum AV ČR.
- [4] Potůček, M. a kol. (2002): Průvodce krajinou priorit pro Českou republiku. Praha: Gutenberg.
- [5] Potůček, M. a kol. (2005): Jak jsme na tom, a co dál? Strategický audit České republiky. Praha: Sociologické nakladatelství.
- [6] Potůček, M. a kol. (2011): Poznávání budoucnosti jako výzva. Praha: Karolinum.
- [7] Potůček, M., Mašková, M. a kol. (2009): Česká republika. Trendy, ohrožení, příležitosti. Praha: Karolinum.
- [8] Potůček, M., Musil, J., Mašková, M. (eds.) (2008): Strategické volby pro Českou republiku: teoretická východiska. Praha: Sociologické nakladatelství.
- [9] Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress. 2009. Paris. Dostupné na http://www.stiglitz-sen-fitoussi.fr/documents/rapport_anglais.pdf.
- [10] Second European Quality of Life Survey Overview. 2009. Dublin: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions. Dostupné na <http://www.eurofound.europa.eu/pubdocs/2009/02/en/2/EF0902EN.pdf>.
- [11] Schweitzer, A. (1974): Nauka úcty k životu. Praha: Lyra Pragensis.
- [12] Šmajs, J. (2009): Ke kritické funkci společenských věd. Nepublikovaný rukopis, 17 s.
- [13] Vize rozvoje České republiky do roku 2015. 2001. Praha: Gutenberg.
- [14] Zpráva o lidském rozvoji. Česká republika 2003: Odkud přicházíme, co jsme, kam jdeme? 2003. Praha: UNDP a UK.